УДК 930.271

В.М. Усманов

ЮТАЗЫ ТӨБӘГЕНЕҢ ТАШЪЯЗМА ИСТӘЛЕКЛӘРЕ

Статья посвящена исследованию сохранившихся эпиграфических памятников на мусульманских кладбищах сёл Ютазинского района. В результате проведённой экспедиции было выявлено и зафиксировано более двухсот арабографических артефактов. Основная часть эпитафий выполнены из местных непрочных песчаников, которые под воздействием отрицательных природных факторов отслаиваясь легко разрушаются, выветриваются и уходят в небытие. И поэтому, при таких обстоятельствах, есть неотложная необходимость сохранения сведений «каменного архива», хотя бы путём составления свода эпиграфических памятников в виде каталога с последующей публикацией для введения в научный оборот в наиболее полном объёме.

Более 80% информации мы получаем через зрительные органы. А в эпиграфике главным носителем информации является сам объект, в данном случае, фотографии соответствующего качества, оттиски, эстампажи или прорисовки. В связи с этим, как приложение к данной статье предлагаются графические изображения – иллюстрации.

Ключевые слова: мастера письма по камню, эпиграфические памятники, резчики письма, каллиграфы, прорисовки.

The article is devoted to the study of the preserved epigraphic monuments in the Muslim cemeteries of the villages of the Yutazinsky district. As a result of the expedition, more than two hundred Arabographic artifacts were identified and recorded. The main part of the epitaphs are made of local fragile sandstones, which, under the influence of negative natural factors, flaking off, are easily destroyed, weathered and go into oblivion. And therefore, under such circumstances, there is an urgent need to preserve the information of the «stone archive», at least by compiling a set of epigraphic monuments in the form of a catalog with subsequent publication for introduction into scientific circulation in the fullest possible volume.

We receive more than 80% of the information through the visual organs. And in epigraphy, the main data carrier is the object itself, in this case, photographs of appropriate quality, prints or drawings. In this regard, graphic illustrations are offered as an appendix to this article.

Keywords: masters of stone writing, epigraphic monuments, carvers of writing, calligraphers, drawings.

2023 елның 18–27 сентябрендә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан оештырылган комплекслы фәнни экспедиция Татарстан Республикасының Ютазы районына кергән татар авылларында эшләде. Максаты – бу якларда сакланып калган мәдәни ядкәрләрне, шул исәптән эпиграфик һәйкәлләрне дә барлау, теркәү, исәпкә алу иде. Ютазы төбәгендәге татар кабер ташлары, фәнни чыганак

тыларак, А. Борһанов [Бурханов, 2012], М. Закирова, А. Ибраһимова, Ә. Хаҗиева [Закирова, Ибраһимова, Хаҗиева, 2022] һ. б. тарафыннан күпмедер күләмдә өйрәнелгән.

Иң борынгы истәлекләрдән Иске Урыссу авылы янында урнашкан калкулыктагы ике балбал – «Таш хатын» сыннарының (X–XII гасырлар) булуы мәгълүм. Кызганычка каршы, алар 1940–1960 елларда җимерелеп юкка чыкканнар.

Ташъязма истәлекләрдән, иң әүвәлгеләре – Иске Урыссудагы Муса кызы Зөһрә һәм Бәйрәкәдәге Йосыф Котлыгмөхәммәд угылы Тәфкилев каберләренә 1767 һәм 1773 елларда куелган ташлар. Чагыштырмача, ташъязмаларга бай зиратлар Бәйрәкә, Иске Урыссу һәм Кәрәкәшле авылларында урнашкан. Сакланып калган борынгы кабер ташларының саны түбәндәгечә:

Акбаш авылы – 22 (ташъязма);
Акъюл авылы – 7;
Байлар авылы – 0;
Бәйрәкә авылы – 29;
Бәйрәкә Тамак авылы – 3;
Дим Тамак авылы – 7;
Әпсәләм авылы – 7;
Иске Каразирек авылы – 11;
Иске Урыссу авылы – 40;
Кече Урыссу авылы – 4;
Кәрәкәшле авылы – 26;
Көрәш Бүләк авылы – 3;
Колчан авылы – 1;
Салкын Чишмә авылы – 0;
Ташкичү авылы – 8;
Урыссу авылы – 8;
Ютазы авылы – 19;
Яңа Каразирек авылы – 19;
Яссы Тугай авылы – 12.

Кабер ташларының күбесен кем язганлыгы төгәл билгеле түгел, әмма шунысы аңлашыла – алардагы язу-бизәкләрнең шактые җирле укымышлы кул осталары (еш кына дин әһелләре) тарафыннан башкарылган. Кайбер кабер ташларындагы авторлары безгә төгәл билгеле булмаган ташъязмалар читтә эшләтеп китерелгән. Мондый үрнәкләр Башкортстан һәм Татарстан республикалары чигендә урнашкан районнарда еш очрый. Кабер ташларының бер өлеше профессиональ осталар тарафыннан ясалган, шулар арасында берничәсе гади кятиб кенә түгел, ә чын мәгънәсендә хаттат дип саналырга хаклы. Кайбер кятибләр ташларда үзләренең исемнәрен дә уеп-язып калдырганнар, мәсәлән: *«Ошбуны яздым Габделҗәлил»* (Акбаш авылы), *«Кятиб Гали бине Мөхәммәдсадыйк»* (Акбаш авылы; Дим-Тамак авылы), *«Кятиб Зыяддин бине Хисамеддин, Чупай карьясе»* (Бәйрәкә авылы),

«*Ошбуны язучы Шәрифулла*» (Акбаш авылы), «*Кятиб Хәсән*» (Ташкичү авылы). Эш барышында соңгы дәвер осталарының да исемнәрен язып алдык: мәсәлән, Акъюл авылында Заһид Инсаф улы Фәттахов (1951–2005), Наиль Кави улы Фәттахов.

Ташъязма ядкәрләрнең күбесе шул урындагы карьерлардан (тау башларыннан, елга буйларыннан) чыгарылган «өлгереп җитмәгән» йомшак һәм уалып барган ком-ташлардан ясалган, шул сәбәпле эпитафияләрнең бер өлеше җуелып юкка чыккан яисә бик начар хәлдә сакланган. Аларның шактые катлам-катлам аерылып һәм ярылып җимерелә бара. Арада ныклы һәм каты ком-ташлар да бар, аларны еш кына шомартып, нечкә генә хәрефләр белән уеп-чокып язганнар.

Фаразларга караганда, кайбер известьташлар Әлмәт ягындагы Чупай карьерыннан китерелгән: мәсәлән, Зыятдин кятиб кулы белән язылган рельефлы таш. Ядкәрләр арасында мәрмәрдән яисә граниттан ясалган затлы ташлар табылмады.

Кайбер кабер ташларында нәсел тамгаларын очратырга мөмкин, әмма бу – сирәк күренеш, гомумән бу төбәктә борынгыдан килгән ыру билгеләре сакланмаган диярлек. Күп кенә зиратларда кабер өсләрен бура яисә кыргый ташлар белән уратып алганнар, алар күп түгел, әмма кайберләре безнең көннәргә кадәр саклана алган.

Ютазы ягындагы зиратларда гүр ташы урынына имән агачыннан ясалган кабер казыгы урнаштыру очраклары да бар, бу төбәктә аны башказык дип атап йөртәләр. Күрәсең, борынгы заманнарда, мондый гади башбаталарга[1] нәсел тамгалары уелып ясалган булгандыр. Хәзерге көннәрдә башказыкның киртләп алынган өлешендәге яссылыкка мәрхүмнәрнең исем-шәрифләренең баш хәрефләрен кисеп язганнар. Күпмедер вакыт үткәннән соң, матди мөмкинчелектән чыгып, башказык янәшәсенә язулы кабер ташы да куелган. Соңгы берничә дистә ел дәвамында мәрхүмнәрнең портретларын мәрмәр ташларга ясап, кабер өстенә веноклар кую кебек читтән кергән гадәтләр дә өстенлек ала башлаган. Кабер ташларындагы язуларның кайберләре тимер калайга (пластинкага) язылып, чардуганга беркетелгән.

Аңлашыла ки, борынгы яисә элекке гүр ташлары гарәп язуында башкарылган һәм бу традиция өзелмәгән, безнең көннәргә кадәр сакланып кала алган. Дөрес, хәзерге вакытта, кабер ташларындагы текстларның төп өлеше тулысынча кирилл хәрефләре белән татарча языла. 1929–1940 еллар аралыгына караган язма ядкәрләр арасында латин хәрефләре белән башкарылганнары да бар. Аларның күбесе, әйткәнебезчә, уеп язылган, иң күркәм композицияләрнең күп өлеше калкытып язу ысулы белән рельефлы рәвештә эшләнгән. Гадәттә, татар осталары гарәп хәрефләренең кырларын кыек итеп кисеп язганнар һәм, шул рәвешле, ташъязмалардагы бизәкләрне төрле төсмерләр, сыгылмалы сызыклар белән баетып, сәнгати әсәр тудырырга тырышканнар. Кабер ташларында, нигездә, татарча шигъри

[1] Үлгән кешенең каберенә язып куелган кабер ташы.

юллар теркәлә, әмма бу төбәктә андый үрнәкләр күренмәде. Ютазы төбәге эпитафияләренә генә хас булган аерым үзенчәлекләр юк дәрәҗәсендә, гомумән, бирeдә татарларда очрый торган ташъязма традицияләре саклана.

Ютазы районы авыллары зиратларында 2023 елда үткәрелгән комплекслы фәнни экспедиция барышында үзебез игътибар иткән каберташ язмалары текстларын һәм аларның транслитерацияләрен тәкъдим итәбез. Транлитерация фәнни камиллеккә дәгъва итми, әмма мөмкин кадәр төгәллекне сакларга тырышып, аерым очракта тәрҗемәсен дә бирергә омтылып эшләнде.

[**Ишкенә**] каберенә куелган таш.
Акбаш авылы, 1 нче зират

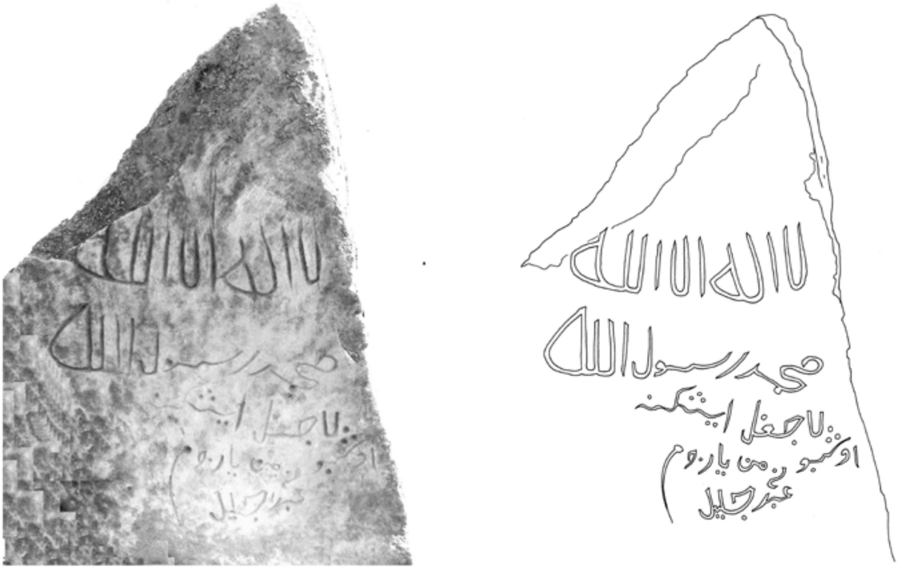

Текст		Транслитерация
لا اله الا الله محمد رسول الله	1	Лә иләһә иллә Аллаһ Мөхәммәд рәсүлуллаһ[1]
لا جل ایشکنه	2	ли әҗели Ишкенә[2]
اوشبونی مین یازدم عبدالجلیل	3	ошбуны мин яздым Габделҗәлил

[1] *Лә иләһә иллә Аллаһ Мөхәммәд рәсүлуллаһ* – Аллаһтан башка илаһи зат юк, Мөхәммәд – Аллаһның илчесе.

[2] *Ли әҗели Ишкенә* – Мәрхүм Ишкенә өчен.

Йосыф Котлыгмөхәммәд улы каберенә куелган таш, 1773 ел.
Бәйрәкә авылы[1]

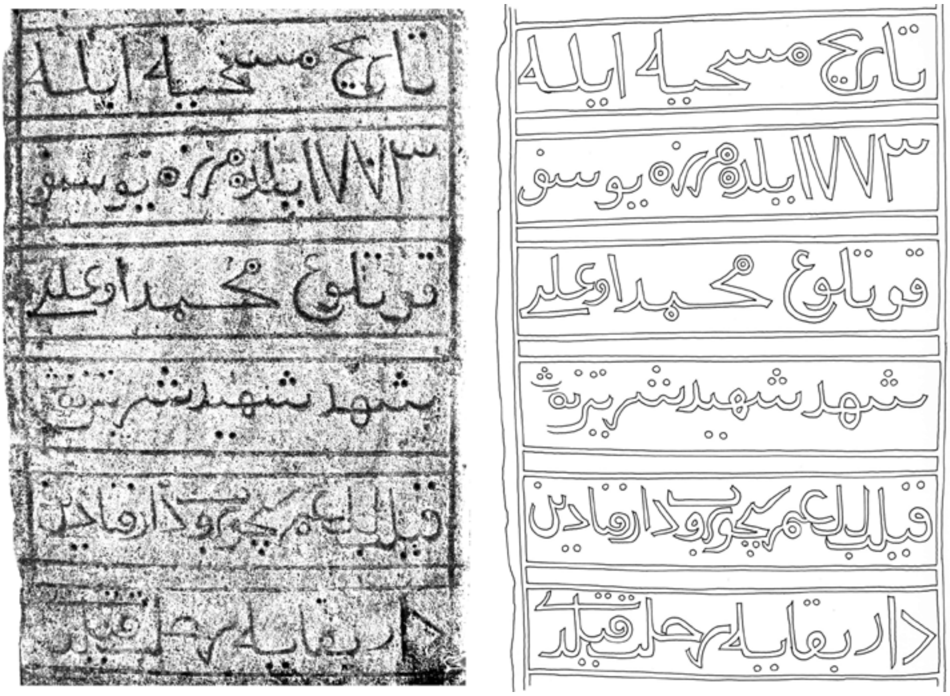

Текст		Транслитерация
...	1–5	...
تاريح مسحيه ايله	6	тарих мәсихия илә
١٧٧٣ يلده مرزه يوسف	7	1773 йылда морза Йосыф
قوتلوع محمد اوعلى	8	Котлугмөхәммәд углы
شهد شهيد شربتن نوش	9	шәһәдән шәһид ширбәтен нуш
قيلب ٥٥ عمر كچروب دارفنادين	10	кылыб[2] 55 гомер кичереб дарелфәнадин
داربقايه رحلت قيلدى	11	дарелбәкая рихләт кылды

[1] Бу турыда төгәлрәк: *Закиров Ә.Ә., Закирова М.Н., Хаҗиева Ә.Х.* Бәйрәкә: тарих, мәгърифәт, шәхесләр. Казан: «Школа» редакция-нәшрият үзәге, 2020. Б. 40–42; Ютазинский регион: проблемы истории и культуры. Село Байряка и Ютазинский район в системе культур и цивилизаций Юго-Восточного Татарстана и Волго-Уральского региона: материалы конф. // Серия «Восток – Запад: диалог культур и цивилизаций Евразии». Выпуск 11. Под редакцией А.А. Бурханова. Казань: Изд-во «ЯЗ», 2012. С. 352.

[2] *Шәһәдән шәһид ширбәтен нуш кылыб* – Шәһид булып үлем ширбәтен эчеп (вафат).

Исхак Муса улы каберенә куелган таш, 1895 ел.
Бәйрәкә авылы

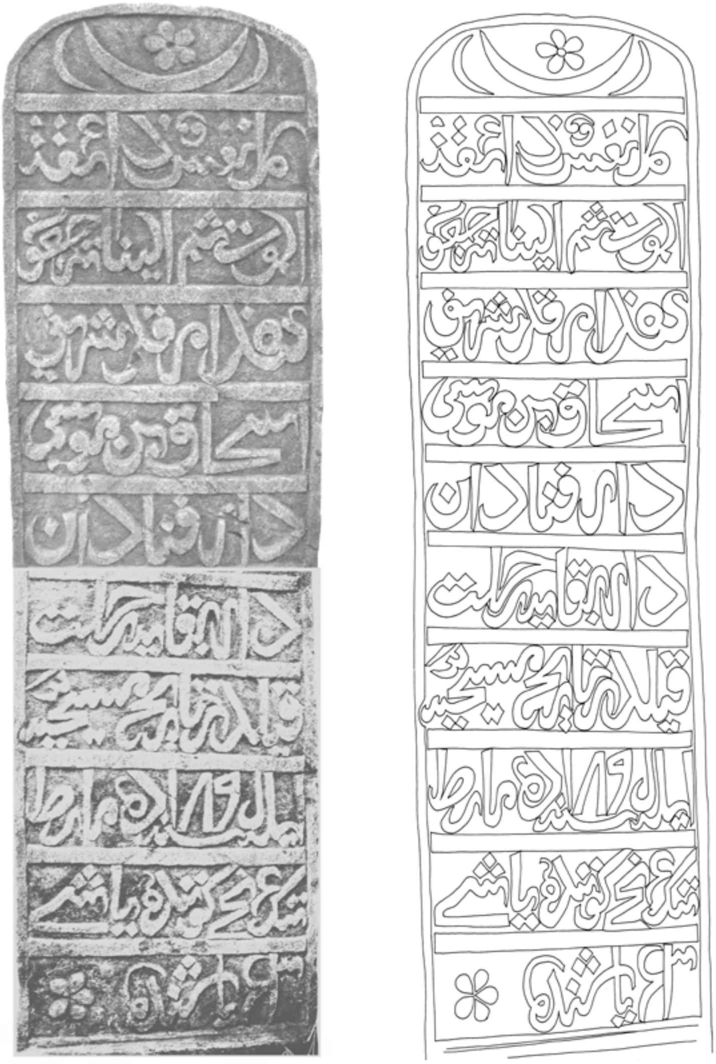

Текст		Транслитерация
كل نفس ذائقة	1	Көллү нәфсин заикател-
الموت ثم الينا تر جعون	2	мәүт сөммә иләйнә түрҗәгунә[1]

[1] *Көллү нәфсин заикател-мәүт сөммә иләйнә түрҗәгунә* – Әлбәттә, үлем ачысын һәркем татыячактыр, соңра кубарылып, Миңа кайтырсыз («Ганкабут» сүрәсе, 57 нче аять).

هذا مرقد شريف	3	hазә мәркадь шәриф[1]
اسحاق بن موسى	4	Исхак бине Муса
دار فنادان	5	дарелфәнадән
داربقايه رحلت	6	дарелбәкая рихләт
قيلدى تاريخ مسيحيَّه	7	кылды тарих мәсихийә
ايله ١٨٩٥ سنه ده مارط	8	илә 1895 сәнәдә март-
ننک ۶ نچى كوننده ياشى	9	ның 6 нчы көнендә
۶۳ ياشنده	10	63 яшендә

Мөхәммәдсадыйк каберенә куелган таш. 1885 ел.
Дим-Тамак авылы

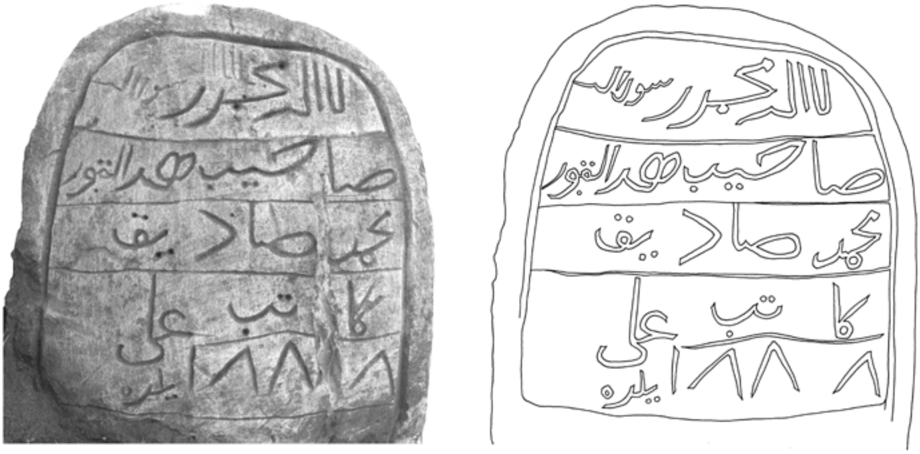

Текст		Транслитерация
لا اله الا الله محمد رسول الله	1	Лә иләhә иллә Аллаh Мөхәммәд рәсүлуллаh
صاحيب هده القبور	2	сахиб hазә әл-кабер
محمد صاديق	3	Мөхәммәдсадыйк
كاتب على	4	Кятиб Гали
١٨٨٨ يلده	5	1888 йылда

[1] Бу кабер иясенең хөрмәткә лаек кеше булуына ишарә.

Муса мулла Габделҗәлил ... улының кызы **Зөһрә** каберенә куелган таш, 1767 ел. Иске Урыссу авылы

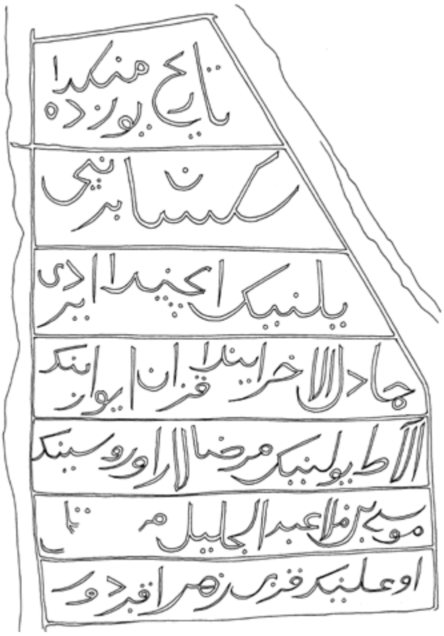

Текст		Транслитерация
تاريخ منكدا يوزده	1	тарих меңдә йөздә
سكسان برنچى	2	сиксән беренче
يلنينک اچندا ايردى	3	йылының [эчендә] ирде
جمادل الا خر ايندا قزان ايوزينک	4	җомадиәл-ахыр аенда Казан өязенең
آلاط يولنک مرضالار اوروسينک	5	Алат юлының Морзалар Ырысының
موسى بن ملا عبد الجليل مر...تلى	6	Муса бине мулла Габделҗәлил Мор...тлы
اوغلينک قزى زهرا قبردور	7	углының кызы Зөһрә кабередер

Габдулла Әхмәдшаһ улы каберенә куелган таш,
1901 ел. Иске Урыссу авылы

Текст		Транслитерация
١٩٠١ یلده ٣٠ نچی مارط ده	1	1901 йылда 30 нчы мартда
بسم الله الرحمن الرحیم	2	Бисмиллаһир ир-рахман ир-рахим[1]
دارفنادان داربقایه رحلت قلدی	3	дарелфәнадән дарелбәкая рихләт кылды
وفات مرحوم عبد الله ابن	4	вафат мәрхүм Габдулла ибне
احمد شه بن ملّا محمد	5	Әхмәдшаһ бине мулла Мөхәммәд-
امین بن ابراهیم رحمت الله	6	әмин бине Ибраһим рәхмәтуллаһи
تعالی رحمتً واسعتً	7	Тәгалә рәхмәтән васыйгатән
... آمین	8	... амин

[1] *Бисмиллаһир ир-рахман ир-рахим* – рәхимле, шәфкатле Аллаһ исеме белән.

Мөэминә Арыслан кызы каберенә куелган таш, 1802 ел.
Кәрәкәшле авылы

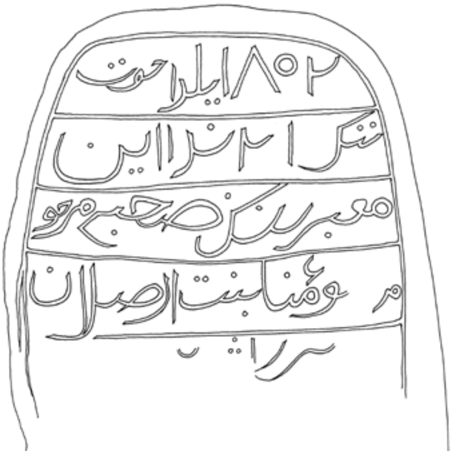

Текст		Транслитерация
١٨٠٢ يلدا حوت	1	1802 йылда хут-
ننک ٢١ ندا ...	2	ның 21 ндә ...
مقبرسنگ صحبی مرحو	3	мәкъбәрәсенең сахибе мәрхү-
مه [مؤمنا] بنت ارصلان	4	мә [Мөэминә] бинте Арыслан
....	5	...

Ютазы районы кабер ташларын өйрәнгәндә бик кызыклы мәгълүматларга да тап булдык. Мәсәлән, Риза Фәхретдинов үзенең хезмәтләрендә хәтта гади генә ташъязмаларны да исәпкә ала барган. Шуларның берсе – Урыссу авылының иске зиратындагы эшкәртелмәгән ташка уеп язылган текстлардан булып, билгеле шәхес – Тайсуган имамы Габденнасыйрның бабасы Әхмәр бине Габделмәннан каберенә куелган таш [Фәхретдинов, б. 22–23]. Ютазы районы зиратларында мәрхүм булган мәшһүр дин җитәкчеләренә куелган эпиграфик истәлекләр дә бар, шуларның кайберләре – мулла Гобәйдулла, мулла Муса, мулла Сәлимҗан, мулла Хөсәен, шәех Габделгали, мулла Мөхәммәдгази, мулла Габделҗәлил, мулла Әхмәдшаһ, мулла Мөхәммәдәмин, сәүдәгәрләрдән – Мөхәммәдшәриф Габделмәҗид углы һәм Хаҗи.

Бу төбәк эпитафикасын өйрәнү шуны күрсәтте: кырыс табигать шартларында комташтан ясалган ядкәрләрнең күбесе зыян күрсә дә, мондагы халык аларны кадерләп саклый белә. Бу уңай күренеш дин һәм мәгърифәт үзәкләренең берсе булган бай тарихлы Бәйрәкә авылына аеруча хас. Авылдагы элекке мәдрәсә биналарының да, иске зираттагы ташъязмаларның да, шул исәптән, данлыклы муллаларының каберләре дә караулы булуына һәм тәртиптә саклануына

игътибар иттек. Кайбер кабер ташларында шәһәр-авыл исем-атамалары да телгә алына, мәсәлән: эл-Бәйрәкәви, «Чупай карьясе», «Алат юлының Морзалар Ырысы», Бурсык авылы, Казан.

Эш барышында ташларның саклану дәрәҗәсенә карап сайларга һәм исәпкә алырга тырыштык, алардагы язуларны укыдык һәм фоторәсемгә күчердек. Бер җыентыкка тупланган бай һәм кызыклы тарихи чыганаклар төбәк һәм татар тарихын өйрәнүчеләргә файдалы кулланма булыр дип ышанабыз. Мәдәни язма ядкәрләр көннән-көн җимерелеп юкка чыга бара, шул сәбәпле, максатыбыз – бу кабер ташларындагы мәгълүматларны кәгазьләргә һәм электрон ресурсларга күчерү юлы белән киләчәк буыннарга җиткерү, фәнни әйләнешкә кертеп җибәрү.

Эпиграфиканы өйрәнгәндә төп мәгълүмат бирүче объект – ташъязма, ягъни, безнең очракта, кабер ташының сыйфатлы фоторәсеме, эстампажы яисә рәсем-күчермәсе. Шул сәбәпле, фән өчен аеруча әһәмиятле булган рәсемле чыганакларга зур игътибар бирелде. Кабер ташларын вакытында фотога төшереп, рәсемен ясап калырга кирәк. Бу эш башкарылмаган очракта, кабер ташларының югалу ихтималы зур. Фотодокументация булдыру, аны туплау киләчәк буын галимнәренә ташъязмаларны өйрәнергә, тикшерергә, укылышларны төгәлләп камилләштерергә мөмкинлек бирә.

Әдәбият

Бурханов А.А.,Мухаметшин Д.Г. Очерки истории Ютазинского региона (Ютазинский регион в системе культур Восточного Татарстана и Волго-Уралья. Древность и средневековье). Материалы Первой региональной научно-практической конференции «Ютазинский регион: проблемы истории и культуры. Село Байряка и Ютазинский регион в системе культур и цивилизаций юго-восточного Татарстана и Волго-Уральского региона». // Серия «Восток – Запад. Диалог культур и цивилизаций Евразии». Выпуск 10. Под редакцией А.А.Бурханова. Казань: Изд-во «ЯЗ». 2012. С. 150.

Ютазинский регион: проблемы истории и культуры. Село Байряка и Ютазинский район в системе культур и цивилизаций Юго-Восточного Татарстана и Волго-Уральского региона. Материалы конференции. // Серия «Восток – Запад: диалог культур и цивилизаций Евразии». Выпуск 11. Под редакцией А.А. Бурханова. Казань: Изд-во «ЯЗ», 2012. С. 352.

Закиров Ә.Ә, Закирова М.Н., Хаҗиева Ә.Х. Бәйрәкә: тарих, мәгърифәт, шәхесләр. Казан: «Школда» редакция-нәшрият үзәге, 2020. 696 б.

Закирова М.Н., Ибраһимова А.А., Хаҗиева Ә.Х. Бәйрәкә. Кайтарылган тарих (беренче өлеш). Казан: «Школа» редакция-нәшрият үзәге, 2022. Б. 456.

Закирова М.Н., Ибраһимова А.А., Хаҗиева Ә.Х. Бәйрәкә. Кайтарылган тарих (икенче өлеш). Казан: «Школа» редакция-нәшрият үзәге, 2022. Б. 408.

Фәхретдинов Ризаэддин. Асар. 2 том. Казан: Рухият, 2009. Б. 22–23.

Усманов Венер Мөдәррис улы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге фәнни хезмәткәре